

Rıdvan Kızılkaya

Dr., Atatürk Üniversitesi/İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum/Türkiye
Dr., Atatürk University/Institute of Revolutionary History, Erzurum/Türkiye

 eposta: rkizilkaya34@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-0545-5392> - RorID: <https://ror.org/03je5c526>

Atıf/Citation: Kızılkaya, Rıdvan. 2026. İslamcılık ve Osmanlılık Düşüncesinden Türkçülük Tezine: Ziya Gökalp. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 14/1, 286-304.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1801898>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	12.10.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	24.01.2026
Yayın Tarihi/Published:	15.03.2026

İSLAMCILIK VE OSMANLICILIK DÜŞÜNCESİNDEN TÜRKÇÜLÜK TEZİNE: ZİYA GÖKALP

Öz

Bu çalışma, Ziya Gökalp'in "İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülük" üçlemesinin kimlik arayışı bağlamında ortaya çıkardığı sonuçları analiz etmeyi hedeflemektedir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan siyasal ve toplumsal dönüşümler beraberinde yeni kimlik arayışlarını da getirmiştir. Bu dönemde entelektüel camiada da tartışma alanı bulan yukarıdaki yaklaşımlar farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Ziya Gökalp, imparatorluğun son devrinde İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülük fikirlerini açıklamaya çalışırken dönemin sosyolojik zemininde çözüm arayışları sunmaya çalışmıştır. Ziya Gökalp, İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülüğü sistematik biçimde ele alan ve onları hem teorik hem de pratik düzlemde sentezlemeye çalışan önemli bir fikir adamı olarak Türk düşünce tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Ziya Gökalp, içinde bulunduğu dönemin çok boyutlu krizlerine karşı bir çözüm üretme çabası içinde hem geçmişin değerlerini sahiplenme hem de çağdaşlaşma arasında denge kurmaya çalışmıştır. Onun "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" tezi, bu üç fikir akımının birbirini dışlayan değil, tamamlayan unsurlar olduğunun en açık ifadesidir. Ona göre, milliyetçilik, Türk kültürünü temel alarak dili, eğitimi ve sosyolojik yapıyı Türkleştirmektedir. Dolayısıyla Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde İslamcılık dini inanç temelli bir yaklaşımı, Osmanlılık toplumsal birlik fikrini, Türkçülük ise millî kültür anlayışını ifade eden ideolojik yönelimler olarak şekillenmiştir. Ziya Gökalp'in İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülük anlayışları arasındaki ilişki ve bu fikirlerin onun düşünce sisteminde nasıl bir bütünlük oluşturduğu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, İslamcılık, Osmanlılık, Türkçülük.

FROM THE THOUGHT OF ISLAMISM AND OTTOMANISM TO THE TURKISM THESIS: ZİYA GÖKALP

Abstract

This study aims to analyze the conclusions drawn by Ziya Gökalp's trilogy of "Islamism, Ottomanism, and Turkism" within the context of the search for identity. The political and social transformations experienced in the late Ottoman period brought with them new quests for identity. These approaches, which also found a place in intellectual circles during this period, were evaluated in different ways. Ziya Gökalp, while attempting to explain the ideas of Islamism, Ottomanism, and Turkism in the last period of the empire, sought to offer solutions within the sociological context of the time. Ziya Gökalp holds a unique place in Turkish intellectual history as an important thinker who systematically addressed Islamism, Ottomanism, and Turkism and attempted to synthesize them both theoretically and practically. In his efforts to produce a solution to the multifaceted crises of his time, Ziya Gökalp tried to strike a balance between embracing the values of the past and modernization. His thesis of "Becoming Turkish, Becoming Islamic, Becoming Modern" is the clearest expression of the idea that these three intellectual currents are not mutually exclusive but complementary elements. According to him, nationalism is about Turkifying the language, education, and sociological structure based on Turkish culture. Therefore, in Ziya Gökalp's thought system, Islamism is an ideological orientation expressing a religious belief-based approach, Ottomanism the idea of social unity, and Turkism the understanding of national culture. The relationship between Ziya Gökalp's understandings of Islamism, Ottomanism, and Turkism, and how these ideas form a whole in his thought system, has been examined.

Keywords: Ziya Gökalp, Islamism, Ottomanism, Turkism.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda geniş çaplı reform hareketlerine rağmen sosyal, siyasi ve iktisadi sorunlar ilerleyen süreçte devletin çöküşüne engel olamadı. İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak adlandırılan 19. yüzyıl, altı yüz asırlık bir devletin çöküşüne tanıklık ediyordu. Bu yüzyılda dış müdahalelerin de etkisiyle ulus ve etnik milliyetçilik düşüncesi giderek önem kazanmaktaydı. Osmanlı gibi çok uluslu toplumları besleyen devletler büyük bir tehlikeyle yüzleşmişlerdi. Osmanlı'da millet sistemi de önemi kaybetmeye başladı. İmparatorluk sınırları fiziksel anlamda bir değişiklik yaşarken, bu durum nüfusun etnik yapısında da önemli değişimlerin meydana gelmesine yol açmaktaydı (Özkan 2021: 15). Devletin yıkılışına neden olan bu sürecin farkında olan Osmanlı aydınları, hem devletin kurtuluşunu sağlamak hem de devletin üzerine inşa edilecek temel aslî unsurun arayışına girişmişlerdi (Tanör 2002: 117-120).

Osmanlı üst kimliği yaratarak bütün reayayı bu kimliğin bünyesinde bir arada tutmak temel hedefti. Bunu sağlamak amacıyla bir dizi reformların hayata geçirilmesi gerekmekteydi. Bu bağlamda 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanı ile Osmanlı buyunduruğunda yaşayan tüm toplulukların etnik ve dini özelliklerine bakılmaksızın eşit haklara sahip olmaları sağlandı. Ne var ki Tanzimat ve Islahat Fermanı Müslüman ile Gayrimüslim ahalinin tepkisine

neden olmakta gecikmedi. Bilhassa Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar, Müslüman toplum kesiminde rahatsızlıkların yaşanmasına neden oldu (İbrahim 2022: 65). Osmanlı Devleti, dış müdahaleleri ortadan kaldırmak için hukuki düzenlemelerin yapılmasında ısrarlıydı. Dolayısıyla İmparatorluğun ayakta kalabilmesi için girişimler 20. yüzyılın başına kadar devam etti. Devleti kurtarmak için Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi fikir akımlarının ortaya çıkması günün koşullarıyla doğrudan paralellik arz etmekteydi. Burada Osmanlı aydınlarını en çok uğraştıran mesele devleti kurtarmak için çözüm arayışları ararken diğer taraftan da devletin asli unsurunu yaratmak idealiydi. Kısaca son dönemin genel özeti “devlet milletini ararken millet de devletini aramıştır.” Bu söylem tıpkı Alman milliyetçiliğinin doğuşunda karşılaşılan sorun ile benzerlik göstermekteydi. Ünlü Alman düşünürleri Hegel ve Herder’in görüşünde de yer alan bu ikilem, Osmanlı’nın son dönem aydınları arasında da mevcut idi (Karakaş 2006: 63).

Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı’nın son dönemi birbirinden farklı özellikleri bünyesinde barındırmıştır. Bu özellikler her bakımdan oldukça çetin ve bir o kadar da renkli sahnelere ortam hazırlamıştır. Bilhassa Osmanlı’yı yeniden diriltmek amacıyla ortaya atılan düşünce akımları, aydınlar üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Devletin merkeze alındığı ve beka meselesi olarak değerlendirilen son dönem çöküş sorunsalı siyasi, sosyal ve ideolojik kalıplar altında şekillenmiştir (Gündüz 2008: 141). Ülkenin ve toplumun geleceğini düşünen aydınlar, örgütlenme yoluyla sorunların çözüleceğine kanaat getirmişlerdir. Mesela Avrupa merkezli siyasal, ideolojik ve felsefi görüşler benimsenmiş ve tartışılmıştır. Avrupa’da cereyan eden bu gelişmeler ışığında Osmanlı’da da cemiyetler, dernekler, cemaatler ve toplumu temsilen küçük gruplar arasında fikir teatisi yaşanmıştır. Bunların bulunduğu ortak nokta ise Osmanlı’nın bekasını ele alarak çözüm öneri üretmek olmuştur. Ayrıca kıyasıya bir rekabet ve tartışma ortamı meydana gelmiştir. Dolayısıyla birbirinden farklı görüşlerin benimsendiği son dönemde iki farklı seçenek üzerinde durulmuştur. Osmanlı aydınları “Batıcı” ve “Gelenekçi” çizgiden hareketle çeşitli alt gruplara bölünerek bir kimlik arayışına yönelmişlerdir (Taş ve Göksüçukur 2019: 474).

Özellikle Batının hızlı bir şekilde ilerlemesi yakından takip ediliyordu. II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası Türk aydını açısından oldukça önemli bir dönemi ihtiva etmekteydi. Çünkü II. Meşrutiyet dönemi aydınlanma girişimleri çok farklı bir boyuttaydı. Bu döneme damgasını vuran önemli isimlerden biri de Ziya Gökalp olmuştur. Ziya Gökalp’ı diğer düşünürlerden ayıran bir takım hususi özellikleri vardı. Gökalp’in çözümleyici yaklaşımları genellikle sosyolojik bir zemindeydi (Dikmen ve Acet 2014: 205). Ziya Gökalp ile Prens Sabahattin bu noktada birbirinden ayrılmaktaydı. Prens Sabahattin veri yönelimli yani insan birlikteliğini merkeze yerleştiren bir anlayışa sahipti. Gökalp’te ise politik toplum eğilimli yaklaşım söz konusuydu. Onun sosyolojik bakımdan düşünce dünyasında çok ulusludan tek uluslu modern bir toplum tasarımı yatıyordu (Çelebi 2010: 57). Gökalp’in savunduğu fikirler, yaşadığı dönemin toplumsal ve siyasal dönüşümlerinden derin biçimde etkilenmiştir. Onun

İslamcılık ve Osmanlıcılık Düşüncesinden Türkçülük Tezine: Ziya Gökalp

düşünsel serüveni, imparatorluğun son döneminde yaşanan modernleşme çabaları, kimlik arayışları ve krizlerde şekillenmiştir. Dolayısıyla bütün bu gelişmeler birlikte ele alındığında Gökalp'in entelektüel hayatı üç döneme ayrılmaktadır (Zelyurt 2024: 95). İlk dönem, 1876'daki doğumundan 1909 yılına kadar uzanan süreci kapsamaktadır. Bu süreçte Diyarbakır'da yaşayan Gökalp, ailesinin ve çevresinin etkisiyle İslami bir çizgide düşünsel gelişimini sürdürmüştür. Bu dönemde İslamcılık fikriyatıyla ilgilenmiş, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile temas kurarak çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Ziya Gökalp, 1909 yılında İTC tarafından Selanik'e tayin edilmiştir. Hayatının ikinci dönemini oluşturan bu kısım onun düşünsel gelişiminde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Selanik'te, Türkçülük düşüncesini benimseyen Genç Kalemler topluluğuna katılmış (Karakaş 2008: 435-476) ve bu dönemde fikirlerini artık "Türkçü Ziya" kimliğiyle şekillendirmeye başlamıştır. Ömer Seyfettin ve Mehmet Emin Yurdakul gibi dönemin etkili düşünürleriyle tanışması, onun Türkçülük düşüncesine olan yönelimini pekiştirmiştir. Gökalp, bu süreçte özellikle dil alanındaki çalışmalara önem vermiş ve dilde sadeleşmeyi savunmuştur. 1911 yılında kaleme aldığı Yeni Hayat adlı eseri, Osmanlıcılık düşüncesinden belirgin bir kopuşun göstergesi olmuştur (Zelyurt 2024a: 95). Bu eserle birlikte Gökalp, Türkçülüğü merkezine alan bir ideolojik çerçeve geliştirmiştir. Her ne kadar İslamcılık ve Osmanlıcılık fikirlerini tamamen reddetmese de, bu ideolojileri Türkçülük idealine tabi kılarak ikincil düzeyde değerlendirmiştir. Gökalp, Türk Derneği, Türk Derneği Dergisi, Genç Kalemler, Türk Yurdu ve Türk Ocağı gibi dönemin önemli yayın organları ve sivil yapılarında aktif görev alarak Türkçülük düşüncesinin kurumsallaşmasına katkı sunmuştur. Üçüncü ve son dönem ise, 1919'dan 1924'teki vefatına kadar olan yılları kapsamaktadır. Bu dönemde Türkçülük düşüncesini sistematik hâle getirmiş, ulus-devlet inşası sürecinde teorik katkılar sunmuş ve fikirlerini daha olgun bir çerçevede kaleme almıştır. Gökalp'in bu üç dönemlik düşünsel serüveni, onun fikir dünyasındaki dönüşümü ve Türk düşünce tarihine etkisini anlamak açısından oldukça önemlidir.

Bu çalışma, son dönem Osmanlı aydınları arasında önemli bir konum arz eden Ziya Gökalp'in savunduğu İslamcılık, Osmanlıcılık düşüncesinden uzaklaşarak Türkçülük idealine yönelik sürecini incelemektedir. Gökalp'in İslamcılık ve Osmanlıcılık düşüncesine Türkçülüğün öncü rolü doğrultusunda getirdiği yorumlar ve bu yorumların nasıl bir reaksiyon aldığı tartışılacaktır. Dolayısıyla bu çalışmanın sınırları, yukarıda belirtilen üç kavrama göre belirlenmiştir. Nitekim Gökalp'in yukarıda da mevzubahis üç fikir akımı arasındaki geçişini kendi yazdıkları dışında döneminin diğer aydınlarıyla karşılaştırarak analiz etme çabası çalışmanın özgün değeri açısından oldukça önemlidir. Ayrıca pek çok çalışma Gökalp'in düşünsel yönelimlerini genel hatlarıyla ele alırken, bu çalışmada onun İslamcılık ve Osmanlıcılık düşüncesinden Türkçülüğe geçişini kronolojik, metin temelli ve bağlamsal olarak detaylandırma gayreti çalışmanın temel hedefini oluşturmaktadır.

Son olarak çalışma, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde (başlık) “Ziya Gökalp ve İslamcılık”, ikinci bölümde “Ziya Gökalp ve Osmanlıcılık”, üçüncü ve son bölümde ise “Ziya Gökalp ve Türkçülük” düşüncesi ele alınmaktadır. Bu yapı doğrultusunda Gökalp’in düşünsel dönüşümü kronolojik ve tematik bir bütünlük içerisinde incelenmiştir.

1. Ziya Gökalp ve İslamcılık

Ziya Gökalp, ailesinden dolayı çocukluk ve gençlik çağını muhafazakâr bir çevrede geçirmiştir. Özellikle dedesinin Diyarbakır müftülüğü görevinde bulunması, onun tasavvufi düşüncelerle şekillenen bir ortamda yetişmesine zemin hazırlamıştır. Amcası Hasip Efendi'nin etkisiyle eğitiminin önemli bir bölümü tasavvufi çerçevede ilerlemiş, bu süreçte Arapça öğrenmiş ve Muhyiddin Arabi ile Gazâlî gibi İslam düşüncesinin önemli isimlerinin eserleriyle tanışmıştır (Altın 2010: 494). Özellikle Gazâlî'nin, insanın dini inançlarında şüpheye düşebileceğini ve bu şüphelerden kurtulmanın yollarını gösteren metinleri, Gökalp'in düşünsel gelişimi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Ziya Gökalp, tasavvufu daha çok felsefi nitelik taşıyan bir düşünce sistemi olarak değerlendirmiş ve bu yönüyle kendi entelektüel dünyasına uygun bulmuştur. Bu alandaki meseleleri zihninde tartarak değerlendirdiği ve güvendiği kişilerle istişare etme arzusu taşıdığı söylenebilir. Bu bağlamda, bir düşünsel arayış içinde olan Gökalp, fikirlerini biyoloji öğretmeni Yorgi Efendi ile paylaşmaktaydı. Yorgi Efendi'nin dine bakışında pozitivist bir eğilim söz konusuydu ve Ziya Gökalp'in bundan etkilendiği anlaşılmaktadır. Gökalp'in hocası hakkında “onun sözleri benim için bir ufuk açardı” ifadesi, bu etkileşimin onun düşünce dünyasında bıraktığı derin izi ortaya koymaktadır (Akpınar 1989: 45).

Ziya Gökalp'in ilk dönem şiir ve yazıları, onun güçlü bir dini inanca sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak düşünsel değişimin esas itibarıyla Yorgi Efendi ile tanışmasından sonra gerçekleştiği söylenebilir. Bu dönemin ardından kaleme aldığı metinlerde pozitivist bir yönelimin belirginleştiği görülmektedir. Bununla birlikte, Gökalp temel İslami kaynaklara yönelmiş; özellikle kelim ve tasavvuf alanlarında yoğun incelemelerde bulunmuştur. *Diyarbakır*, *Volkan* ve *Peyman* gibi gazetelerde yayımlanan yazılarında ise dini hassasiyetini koruduğu dikkat çekmektedir. Bu metinlerde İslam dininin toplumsal yaşama dair birçok düzenleme içerdiğini vurgulamış ve bu yönünü “içtimai şeriat” kavramıyla tanımlamıştır (Işıkdoğan 2021: 382). Ziya Gökalp, İslam dininin sosyal yönünü vurgularken, onun farklı milletler üzerindeki dönüştürücü etkisine şu ifadeyle dikkat çekmekteydi, “Din-i İslam, Arapları bâdiye çadırlarında, Acemleri fesâd-ı ahlâk mastabalarında (piramit), Türkleri bozkır yurtlarında buldu” (Gökalp 1976a: 58-79) Ona göre, İslam dini çeşitli toplumsal ve kültürel yapılar üzerinde birleştirici gücünü ortaya koymaktaydı. Gökalp'e göre din, sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bireylere özgürlük sunan bir yapıdır. Bu çerçevede tevhit anlayışını; “*Hâluka karşı abd, mahlûkata karşı hüir olmaktır*” (Gökalp 1976b: 58-79) şeklinde tanımlamış, bireyin yalnızca Allah'a kulluk etmesini

İslamcılık ve Osmanlıcılık Düşüncesinden Türkçülük Tezine: Ziya Gökalp

ve başka hiçbir varlık karşısında boyun eğmemesini esas almıştır. Ona göre İslam'ın iki temel ilkesi; Allah'a kulluk ve mahlûkata karşı hürriyettir. Bu anlayışla, hürriyetin ibadetten sonra İslam toplumunun en belirgin özelliği olduğunu ifade etmiştir.

Ziya Gökalp, İslam dininin sosyolojik olarak birleştirici bir yapıya sahip olduğunu özellikle vurgulamaktaydı. Ayrıca doğu ve batı anlayışında dinin konumuna dair açıklaması da hayli dikkat çekicidir. Gökalp'e göre;

“Garp'te her kemalin masdarı fenn ise de, Şark'ta her feyzin menab'ı dindir. Hükema, Garp ve Şark'ın her tarafında yetişmiş olduğu halde, Enbiyanın kâffesi Şark'ta zuhur etmiştir. Şarklılar, dünyevi saadetlere uhrevi gayeler takibi suretiyle derdest olmuşlardır. Şarkiyenin istinatgâhı, efkâr ve hissiyatı diniyedir” (Gökalp 1976c: 58-79).

Burada Batı'nın bilime Doğu'nun ise dine dayandığı tezi ortaya çıkmaktadır. İslam'ın bir cevher-i hakikat olduğunu ve gelişmiş bir medeniyet yaratabilmek için İslam dininin yeterli argümanları barındırdığını ifade etmiştir. Bunu da içtihat merkezi konumunda bulunan medreseler aracılığıyla sağlanabileceğini savunmuştur. Medreselere yönelik bir de eleştirisi vardır. Ülkenin geri kalmışlığını ve cehaleti medreselerin bozulmasında görmüştür. Hatta Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu kötü gidişatın medreselerdeki eğitimin aksamasına bağlamıştır. Bu bağlamda Ziya Gökalp, “*Millet-i Osmaniyye'nin bir iki asırdan beri uğraşmış olduğu afet-i intihatın esbabını, medreselerin indiras-ı tedrisatında aramalıdır*” (Gökalp 1976d: 58-79) diyerek medreselerin neden olduğu olumsuz tabloya işaret etmiştir. Ziya Gökalp'in bu düşüncesi esas itibarı ile II. Abdülhamit dönemi İslamcılarının benimsemiş olduğu düşünceyle örtüşmektedir. 19. ve 20. yüzyılda İslam'da meydana gelen gerilemenin bilim ve irfandan uzaklaştığı şeklinde değerlendirilmiştir (Kara 1985: 1405).

Ziya Gökalp, Peyman gazetesinde “Tekkeler” başlıklı makalesinde tekkelerle ilgili yazısında oldukça olumlu sözler sarf etmiştir. Ona göre tekkeler, dönemin sosyal barınma kurumu olan Ashab-ı Suffa'ya benziyordu. Tekkelerin Arap Yarımadası'nda ve Afrika'da askeri, siyasi, toplumsal ve ahlaki büyük hizmetleri yerine getirdiğini vurgulamıştır. Ona göre başlangıçta oldukça faydalı olan tekkeler giderek bozulmuştu. Tekkelerin Bab-ı Meşihat (Şeyhülislamlık) makamı tarafından yeniden ıslah edilecek olması neticesinde batıl itikat mezheplerinin ayrılık hareketlerinin engelleyeceğine işaret etmekteydi. Hatta ülkemizin ahlaki ve toplumsal düzenine faydalı işler yapacağını da ilave etmiştir. O, medreselerle birlikte tekkelerin de çağın ihtiyaçlarına göre düzenlenmesini arzu etmiştir (Gökalp 1976e: 86-87). Gökalp, kültür medeniyet ikilemini çözmek amacıyla Türk kültürü (Hars) ile Batı medeniyetini uzlaştırma çabasına girmektedir. Ona göre kültür ve medeniyet birleşimi için ulusal kültürün güçlü olması gerekmektedir. Daha da önemlisi Türk-İslam kültürünün yaratılması için Türklerin çağdaş medeniyetin akıl ve ilmiyle donatılmasını ön görmektedir (Gökalp 1976f: 34).

Ziya Gökalp'ın üzerinde durduğu bir diğer önemli konu ise din ile bilim arasındaki ilişkidir. Gökalp, dini, ilmin zaruri bir sonucu olarak görmüştür. Ona göre, "İlim, mazideki hadiselerden istidlâlen (çıkarm) istikbaldeki vakaları keşfeden bir meleke-i fâzıladır." İlimin Allah tarafından insanlara bahşedilen bir keramet olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ilmi insan neslinin mümtaz bir parçası olarak tanımlamaktadır. Gökalp, ilmin görevi zihinlere tedbir öğretmek, dinin gayesi kalplere tevekkül vermektir demiştir. Birbirinden ayrılması mümkün olmayan din ve ilim, insanlığın iki önemli rehberidir. Sağduyulu ve metanete sahip olmak için din ile ilim gibi iki önemli kuvvetten faydalanmayı tavsiye etmiştir (Gökalp 1976g: 102).

Ziya Gökalp, *Volkan* gazetesinde *İcmâ-i Siyasî İ'tizâl-i Siyasî* başlıklı yazısında dinin sosyal (içtimaî) özelliği üzerinde durmuştur. Yazısında İslam dininin sosyal bir din olduğunu ve yalnızca ahiri hayatın selameti için değil aynı zamanda dünya saadetini de sağlamaya çalıştığı şu ifadesinden anlaşılmaktadır:

"Din-i İslam içtimai bir dindir. Bu müddeâyı edile-i lisaniyye ile de ispat edebiliriz. Mabed-i İslam'a "cami" tesmiye olunmuştur. Müsliminin yevm-i mukaddesine "cum" a namı verilmiştir. Ehlisünnet olan fırka-i naciyye ehl-i cemaat ıtlak olunur. Fıkhın edile-i erbaasından biri de "icmai ümmet" tir, ibadet, cemaatle olunur. Fariza-i hac, vesile-i içtima-i umumidir" (Gökalp 1976h: 113-114).

Ziya Gökalp, İslam dinin sosyal bir din olduğuna dair önemli örneklerin varlığına işaret etmiştir. Bu bağlamda Müslümanların toplu olarak bulunduğu alanlar içerisinde cami ve Müslümanların bir arada olduğu güne ise Cuma isminin verilmesini yukarıdaki ispatna delil olarak göstermektedir. Ayrıca Kuran-ı Kerim'in bu konuda Müslümanları, "Allah'ın birliği noktasında yekvücut olunuz ve birbirinizden ayrılmayınız" ifadesiyle uyardığını yazmıştır. Hadislerde de Allah'ın yardımı cemaat üzerindedir, ayrılık çıkaran bizden değildir, bir ayrılığın meydana gelmesinde çoğunluk tarafına geçiniz, müminlerin iyi gördüğü şeyin Allah nezdinde de iyidir gibi sözlerin İslam dinin hem birlik hem de sosyal yönünü gösterdiğini vurgulamıştır (Gökalp 1976i: 113-114).

Ziya Gökalp, sosyal hayatın temel unsurlarından biri olarak dini ön plana çıkarmış ve dinin en önemli değerinin ahlak olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşünü, Peygamber'in "Ben ahlaki itmam için gönderildim" sözünü örnek göstererek güçlendirmiştir. Ayrıca, mukaddes olan davranışların iyi olduğunu savunmuş; hatta mukaddesatın iyilikten daha üstün bir değer olduğunu ileri sürmüştür. Ahlakın insanları fazilet seviyesine yükselttiğini öne süren Gökalp, dinde hem olağanüstü yanlar hem de estetik yönler bulunduğunu ifade etmiştir. İnsan ruhunun derinliklerinde yer alan en güzel duyguların, cami, ramazan geceleri, bayram törenleri, mevlit ve kandillere dair anılarla ilişkilendiğini belirtmiştir. Ziya Gökalp'ın din ile mantık arasındaki ilişkiye dair görüşü oldukça dikkat çekicidir. (Gökalp 1982a: 21-24). Ona göre din, hem kişisel hem toplumsal düzeyde huzur ve dayanışmanın temel kaynağıdır.

Ziya Gökalp, İslamiyet'in akıl ve hürriyet esaslarına dayandığını vurgulamıştır. İslam dünyasını büyük bir üniversite olarak görmekte ve dinin idari bir otoriteye değil, bilimsel bir yapıya dayandığını ifade etmektedir. Bu sistemi geliştirmek için şu öneride bulunmuştur: "Din teşkilatımızı yükseltmek öncelikle medreselerimizi yükseltmekle, ardından ise medreselerimizi tüm İslam medreseleriyle birleştirmekle mümkün olabilir. Medreseler yükseldikçe ve birbirleriyle bağlantı kurdukça, bu ilerlemenin camiler ve tekkeler gibi diğer dini kurumlara da yansıtacağı kesindir." Son olarak, gençliğin en büyük görevinin dine yönelmek olduğunu belirtmiştir (Gökalp 1982b: 27).

Ziya Gökalp'in üzerinde durduğu bir diğer önemli mesele hilafet kurumudur. Gökalp, hilafeti siyasi bir yapıdan ziyade, dini bir otorite olarak ele almayı tercih etmiştir. Ona göre hilafet, İslam tarihindeki kutsiyet ve temsil gücü bakımından son derece önemli bir konuma sahiptir. Hilafetin, İslam ümmetinin dini birliğini sağlama işlevine dikkat çeken Gökalp, halifeyi "ümmetin imamı" olarak nitelendirmiştir. Bu çerçevede hilafeti, "imamet-i kübrâ" yani en büyük imamlık makamı şeklinde tanımlamıştır. Gökalp, bu yaklaşımını "Hazreti Peygamber'in hayattayken yalnızca bir imam olduğu ve onun da bizzat Hz. Peygamber'in kendisi olduğu" ifadesiyle temellendirerek, imamlık ve dolayısıyla hilafetin dinî anlamda taşıdığı öneme vurgu yapmıştır. Ziya Gökalp'a göre ümmetin tek bir imamın himayesinde bulunması, İslam birliğinin en açık göstergelerinden biridir. Gökalp, imamların hilafet çatısı altında birleşmesini, İslam ümmetinin birliğinin yeniden tesis edilmesi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirmiştir (Gökalp 1982c: 178). Birlik ve beraberlik Gökalp için toplumsal değeri yüksek olan bir düşünceydi. Din birliği de bu anlamda öncelikleri arasındaydı. Ziya Gökalp, din ile arasında hiçbir zaman mesafe koymamıştır. Ziya Gökalp'in İslam'a bakış açısı mensubu olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki bazı arkadaşları tarafından eleştiri konusu olmuştur. O, İslamiyet'in asrî bir din olduğu ve her zaman ilerlemeyi teşvik ettiğini ifade etmiştir (Aslanmirza 2021: 52). Ziya Gökalp'in İslam ile ilgili görüşlerinde ayrıştırmacı bir düşünceye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta çoğu yerde İslamiyet'in güçlü yönüne vurgu yapmaktadır. İslamiyet'in birleştirici ve sosyal bir din olduğunu belirtmektedir. Tanıl Bora'ya göre (2017: 205) İslamcılar, Ziya Gökalp'i dini dışlamadığı için müspet Türkçüler arasında saymaktaydılar. Buna rağmen görüşlerini yıkıcı bulduklarını ifade etmektedir (Bora 2017: 205). Bora, burada açıkça İslamcılarının kim olduğunu belirtmemiş olsa da kuvvetle muhtemel Said Halim Paşa ve Mehmet Akif Ersoy'dur.

Zira Zeynep Çakmak, Ziya Gökalp ile ilgili araştırmasında Gökalp ve Eski Sadrazam Said Halim Paşa arasında Malta'da geçen diyaloga dikkat çekmiştir. Çakmak'ın Ahmet Ağaoğlu'ndan naklettiğine göre, Said Halim Paşa'nın Malta Sürgünü sorumlusu olarak kendisini gösterdiğini; Ziya Gökalp'in, Avrupa'nın kötü niyetle içişlerimize karışmasının asıl sebep olduğu yönünde karşılık verdiğini söylemiştir. Düşünsel anlamda birbirinden farklı olan bu ikilinin ortak bir paydada buluşması, konuşmaya şahit olanlar arasında hayret

uyandırmıştır (Çakmak 2024: 194). Ziya Gökalp ile Said Halim Paşa arasındaki bu fikri atışma Malta'ya sürgün edilenlerin entelektüel derinliğine iyi bir örnektir.

Ziya Gökalp'in düşünce dünyasının oluşumunda üç önemli şehir belirleyici olmuştur: Diyarbakır, Selanik ve İstanbul. Gökalp'in Osmanlılık fikrini benimsediği dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki sosyal ve siyasal gelişmelerle paralellik göstermektedir. Diyarbakır'da bulunduğu yıllarda, Gökalp milliyetçilik düşüncesinden uzak durmuş ve farklı etnik ve kültürel özelliklere sahip toplumların bir arada barış içinde yaşayabileceğine inanmıştır. Ona göre, bu bir arada yaşamı mümkün kılacak en uygun ideoloji Osmanlılık düşüncesidir (Koyuncu 2024: 114).

2. Ziya Gökalp ve Osmanlılık

23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte oluşan özgürlük ortamı, farklı düşünce akımlarının hızla yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte özellikle "Üç Tarz-ı Siyaset" olarak adlandırılan Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirleri, yalnızca dönemin siyasal ve toplumsal yapısını değil, günümüzü de etkileyen derin izler bırakmıştır. Üç Tarz-ı Siyaset'in ilk ve en kapsamlı yaklaşımı olan Osmanlılık, hem imparatorluğun dağılmasını önleme hem de farklı etnik ve dini unsurları bir arada tutma amacı gütmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı mirasının etkili olduğu bölgelerde meydana gelen gelişmeler, Osmanlılığı yeniden gündeme taşımış; bu fikir "Yeni Osmanlılık" ya da "Neo-Osmanlılık" kavramsallaştırmalarıyla çağdaş siyasal ve kültürel tartışmalarda yer bulmuştur (Uçar 2018: 87).

Ziya Gökalp'in Osmanlılık düşüncesi, Jön Türk hareketinin etkin olduğu döneme tekabül etmektedir. Gökalp, dönemin entelektüelleri gibi Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşmasını (asrileşme) savunmuş ve bu sürecin ancak anayasal düzenlemelerle, yani meşrutiyet rejimi çerçevesinde mümkün olabileceğini dile getirmiştir. Ona göre Osmanlı'nın yeniden dirilişi, modernleşme ve hukuki dönüşümle sağlanabilirdi. Devletin gelişimi ancak halk ile aydınlar arasında sağlıklı bir iletişim ve etkileşim kurulduğu takdirde mümkün olabilirdi. Bu iki kesim arasında bir kopukluk ya da çatışma yaşanması durumunda ise toplumsal ilerlemenin sekteye uğrayacağını vurgulamıştır. Gökalp, toplumsal kalkınmanın temelinde ortak değerler üzerinden kurulan bir bütünleşmenin yattığını savunmuştur (Bilgin 2020: 105).

Ziya Gökalp'in Osmanlılık düşüncesi, esasen Batıcılık anlayışıyla önemli ölçüde örtüşmektedir. Ona göre, devletin ilerlemesi ve muasır medeniyet seviyesine ulaşması, Batı'nın teknik ve bilimsel yönlerinin örnek alınmasıyla mümkün olabilirdi. Ancak Gökalp, bu sürecin "taklitçilik" boyutuna karşı çıkmış, Batılılaşmayı şekil ve yaşam tarzı bakımından değil, bilgi, teknoloji ve üretim gücü açısından değerlendirmiştir. Bu yaklaşımını şu sözleriyle açıkça ortaya koymuştur: "Muasırlaşmak, şekilce ve maişetçe Avrupalılara benzemek değildir... Ne

İslamcılık ve Osmanlıcılık Düşüncesinden Türkçülük Tezine: Ziya Gökalp

zaman Avrupalılardan bilgi ve üretim satın alma ihtiyacımız kalmazsa, işte o zaman muasırlaşmış oluruz” (Gökalp 1976a: 11-12). Bu ifadeler, Gökalp’in yapıcı ve seçici bir modernleşme anlayışını benimsediğini göstermektedir. Gökalp, Osmanlı’nın Batıya entegre olması gerektiğini savunmuştur. Öyle ki bunu bir zorunluluk olarak görmüştür. O, İslam âleminin mevcut koşullar altında Avrupa’ya karşı etkili bir direnç gösteremeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca dini ve vatani tehditlere karşı koyabilmenin yolunun ilim, sanayi, askeri ve hukuk alanlarında Batı kadar ileri olmaktan geçtiğini savunmuştur. Bu bağlamda, Gökalp’e göre tek çıkar yol, Batı medeniyetine bütüncül bir şekilde dâhil olmak, ancak bunu yaparken milli ve manevi değerleri koruyabilmektir (Gökalp 1970a: 64).

Ziya Gökalp, Osmanlı’daki yenilik hareketlerinin kökenini III. Selim dönemine kadar götürmekle birlikte, esas dönüşümün Tanzimat Dönemi’nde yaşandığını vurgulamıştır. Ancak bu dönemde Osmanlı yönetimi ve aydınlarının reformları yeterince derinlikli ve bütüncül bir şekilde ele almadığını ifade etmiştir. Bu eksiklikler nedeniyle istenilen modernleşme başarısına ulaşamadığını savunmuştur. Gökalp’e göre, İslam medeniyeti ile Batı medeniyetinin aynı anda referans alınması, toplumda düşünsel ve kurumsal anlamda ikiliklerin doğmasına yol açmış, bu da sağlıklı bir ilerlemenin önünde engel teşkil etmiştir (Gökalp 1970b: 64-65). Ziya Gökalp *Peyman* gazetesinde Osmanlıcılığı savunduğunu şu sözlerle ifade etmektedir, Osmanlılar, Türkistan’dan, Türklerin Anayurdu’ndan çok uzak düşmüşlerdi. Zaman ve mekânlarından ziyade, sahip oldukları zekâ sayesinde onları başka bir amaca yönlendirdi. Bu düşüncenin amacı, kan bağıyla akraba olmayan çeşitli toplulukları, gönül bağıyla kardeş yaparak onları ortak bir terbiye ve gelişme süzgecinden geçirip, daha üst bir düzeyde “millî bir sentez” meydana getirmektir. (...) Gerçek Osmanlılar bir arınma sürecinden geçerek, Türk ırkı da dâhil olmak üzere mevcut tüm ırkların üzerinde, yeni ve yüce bir tarihî millet oluşturuyorlardı. Osmanlı sentezi, Türk sentezinden tamamen farklıydı (Gökalp 1976b: 55).

Ziya Gökalp, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu siyasi ve toplumsal sorunlara karşı entelektüel bir mücadele yürütmekteydi. Mevcut sistemin doğurduğu aksaklıkları yakın çevresiyle sürekli tartışan Gökalp, İstanbul’daki ikameti sırasında, Diyarbakır’daki eski hocası Yorgi Efendi ile de temasını sürdürmüştür. Bu görüşmelerde Gökalp, hocasıyla felsefi değerli olan din, toplum, pozitivism gibi konularda fikir alışverişinde bulunuyordu. Özellikle Batıcılık (Garpcılık) düşüncesi üzerine yoğun biçimde değerlendirmeler yapmıştır. Yorgi Efendi, yeni gelişmeleri ona aktarırken düşüncelerini şöyle açıklıyordu; “Türk gençleri, meşrutiyet yönetimi kurmak amacıyla siyasi bir devrim yapmak istiyor. Bu takdir edilecek bir durumdur. Ancak, devrim taklit yoluyla gerçekleşmez. Türkiye’de yapılacak devrim, Türk milletinin toplumsal yapısına ve milli ruhuna uygun olmalıdır. Bu nedenle, Türk milletinin psikolojik ve sosyolojik özellikleri incelenmelidir. Devrimciler, mücadelelerine bilimsel bir şekilde hazırlanmalıdır” (Gökalp 1982d: 1-5).

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreçte Osmanlı Devleti, hem iç hem de dış dinamikler açısından ciddi istikrarsızlıklarla karşı karşıya kalmıştır. Kuzey Afrika ve Balkanlar'da yaşanan toprak kayıpları, devletin merkezi otoritesini zayıflatırken; içte, farklı etnik ve dini grupların isyanları, mevcut siyasal yapının sürdürülebilirliğini tehdit etmiştir. Bu çalkantılı dönem, aynı zamanda Osmanlılık ve İslamcılık gibi ideolojilerin çözülmeye başladığı, milliyetçilik düşüncesinin ise yükselişe geçtiği bir zemin hazırlamıştır. Türk milliyetçiliği bu bağlamda sistematik bir fikir hareketi olarak doğmuş; bu düşüncenin en önemli kuramsal savunucularından biri Ziya Gökalp olmuştur (Kaçmazoğlu 2013: 201).

3. Ziya Gökalp ve Türkçülük

Türk milliyetçiliğinin 20. yüzyılın başlarında politik bir ideoloji olarak biçimlenmesinde Ziya Gökalp ile Yusuf Akçura'nın kuşkusuz etkisi oldukça büyüktür. Ziya Gökalp Osmanlı Türkçülerinin, Yusuf Akçura ise Rusya Türkçülerinin tipik birer temsilcileri olarak sivrilmişlerdir (Bora 2017: 202).

Ziya Gökalp'in Türkçülüğü, dünyada yaşayan diğer Türklerin ulus kimliği bağlamında şekillenmişti. Zira onun bu düşüncesinin temelinde kültür merkezli bir yaklaşım söz konusuydu. Gökalp'in kültür (hars) ve ırk arasında kopmaz bir bağın olduğunu savunmaktaydı. Bu bağlamda şu ifadesi hayli önemlidir: "Bir milletin harsı yalnız kendine mahsustur. Çünkü harsın esası dini, ahlâkî, bedii heyecanlardır. Ve bu heyecanlar da milletin en samimi ve en derûni olan duygularıdır. Bu deruni duygular, milletin kendi şahsiyetinin samimi ifadeleri olduğu gibi, bunlara inzıam eden hususi lisanı da milletin tarihi ve içtimai hayatının bir aynasıdır" (Gökalp 1974a: 176). Dolayısıyla Ziya Gökalp'in Türkçülük düşüncesi farklı yorumlamaları da beraberinde getirmektedir. Gökalp, Türkçülüğün sınırlarını çizirken birçok etmeni göz önünde bulundurmıştır. Genel olarak bakıldığında Gökalp Milliyetçiliği/Türkçülüğü, Türklüğü ve Türk kültürünü eserlerinde baskın bir şekilde işlemesi onun bazen Turancı bazen de etnik milliyetçi olarak görülmesine neden olmuştur (Tokluoğlu, 2013, s. 114). Halbuki Ziya Gökalp'e göre, bir kişinin "Türk" sayılabilmesi yalnızca biyolojik bir unsur olan kan bağına veya etnik kökene dayandırılmaz. Gökalp, Türk olmanın esas koşulunu kültürel ve fikri bağlamda tanımlamaktadır. Yani dil, din, ahlâk ve güzellik duygusu bakımından ortak fertler bir milleti oluşturuyordu. Ona göre, Türk kimliğinin temel belirleyicileri, bireyin Türk kültürüyle yoğrulmuş olması ve Türk milletinin idealine (mefkuresine) hizmet etmesidir. Bu çerçevede, yalnızca soy açısından Türk olan fakat Türk kültürünü benimsemeyen ve milli ülküye katkı sunmayan bireylerin "Türk" olarak nitelendirilmesi doğru değildir (Gökalp 1980a: 33). Mustafa Kemal Atatürk'ün millet anlayışı, büyük ölçüde Ziya Gökalp'in kültürel temelli yaklaşımını destekler niteliktedir. Atatürk'e göre, "Zengin hatıra mirasına sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda ortak arzu ve olurda samimi olan, sahip olunan mirasın korunmasına beraber devam hususunda iradeleri ortak olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete millet adı verilir" (İnan 1969:

23). Bu yaklaşım, milletin yalnızca etnik ya da biyolojik bir birliktelikten ibaret olmadığını; aksine tarihsel hafıza, ortak irade ve geleceğe dair müşterek ideal etrafında şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Ziya Gökalp'in Türkçülük anlayışının genellikle II. Meşrutiyet sonrasında şekillendiği yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır. Ancak bu görüş, meselenin tarihsel derinliği açısından önemli bir ayrıntıyı gözden kaçırmaktadır. Gökalp'e göre, Türkçülük düşüncesinin temelleri II. Meşrutiyet öncesinde sosyolojik bir zemin bulmuştu. Dolayısıyla bu fikir hareketinin Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın ortalarından itibaren filizlenmeye başladığını ileri sürmektedir. Nitekim Gökalp, bu iddiasını tarihsel örnekler ve düşünsel arka planla destekleyerek Türkçülüğün süreklilik gösteren bir düşünsel gelenek olduğunu savunur. Bu yaklaşım, Türkçülüğün sadece bir tepki ideolojisi değil aynı zamanda tarihsel kökleri bulunan, entelektüel bir gelişim sürecinin ürünü olduğunu ortaya koyar (Gökalp 1976a: 1). Yahya Kemal Bayatlı, Ziya Gökalp'in Türkçülük anlayışının tarihsel arka planına dair değerlendirmesine katılmaktadır. Yahya Kemal de Türkiye'de milliyetçilik düşüncesinin köklerini Abdülaziz döneminde filizlendiğini vurgulamaktadır. Ancak Türkiye'de milliyetçilik fikrinin ilk önce Sırplar daha sonra Ermeniler arasında uyandığını da eklemektedir (Bayatlı 1992: 129). Osman Metin'e göre, Ziya Gökalp'in milliyetçilik ideolojisi ile ilgili kuramsal yaklaşımı Balkan Savaşları'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Hatta Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" adlı eseriyle Tanzimat'ın Osmanlılaştırma fikrine karşılık garplılaşmayı amaçlayan Türk kimliği sentezi oluşturmayı hedeflediği öne sürmektedir (Metin 2024: 248). Türk milliyetçiliğinin güçlü savunucuları olan Türk Yurdu dergisi, Genç kalemler, Türk Ocağı ve Türk Derneği dergisi gibi mecmualar Türkçülüğün yaygınlaşması amacıyla yayınlar yapmaktaydı (Türkdoğan 2019: 33). Hilmi Ziya Ülken'e göre (1994: 313) Ziya Gökalp'in asıl kimliğini kazandığı yer İstanbul idi. Özellikle 1913 yılından sonra İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Türk Yurdu'ndaki "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" çalışması eklektik bir görünüm sergilemekteydi (Ülken 1994: 313).

Ziya Gökalp'in Türkçülük çizgisi yalnızca Osmanlı'nın son dönem siyasi ihtiyaçlarına göre şekillenmemişti. Balkan Savaşları ile Osmanlıcılık ve Birinci Dünya Savaşı ile İslamcılık (Ümmetçilik) düşüncelerinin zayıflaması Ziya Gökalp Türkçülüğü için tek neden değildi (Safa 1981: 19). Onun Türkçülüğü kültürel ve bilimsel temellere dayanmaktaydı. Gökalp, Türkçülüğü modern ulus inşasının bir aracı olarak görürken, bu düşüncenin Avrupa'daki karşılıklarını da dikkate alarak evrensel bir dayanak kazandırma çabası içindedir. Avrupa'daki Turquerie ve Türkoloji eğilimlerini Türk milletinin kültürel ve tarihsel meşruiyetini pekiştiren unsurlar olarak konumlandırması, onun Türkçülüğünü yalnızca romantik değil aynı zamanda bilimsel temellere dayanan bir ideolojiye dönüştürme gayesini de yansıtır (Gökalp 1976b: 2). Ziya Gökalp, Osmanlı'da Türkçülüğün gelişim sürecini değerlendirirken, bu fikri yönelimin özellikle Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid

dönemlerinde belirginleştiğini ifade eder. Gökalp'e göre, bu dönemler Türkçülük düşüncesinin kurumsal ve entelektüel düzlemde temellerinin atıldığı kritik evrelerdir. İstanbul'un dönemin entelektüel merkezi olarak öne çıkması Türkçülük açısından oldukça önemlidir. Özellikle Darülfünun ve Encümen-i Dâniş gibi bilimsel kurumların faaliyetleri, Türk kültürünün akademik düzeyde ele alınmasına katkı sağlamıştır (Gökalp 1976c: 3).

Ziya Gökalp, Türkçülük düşüncesinin zihninde genç yaşlarda şekillenmeye başladığını belirtmektedir. Bu bağlamda özellikle on beş yaşında tanıştığı Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî ve Süleyman Paşa'nın Tarih-i Âlem adlı eserlerinin kendisinde Türkçülük eğilimini uyandırdığını ifade etmiştir. Gençlik yıllarında Türkçülük düşüncesinin zihninde nasıl şekillendiğini ve bu süreçte kimlerden etkilendiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Daha on beş yaşında iken Ahmed Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî'si ile Süleyman Paşa'nın Tarih-i Âlem'i bende Türkçülük temayyülerini doğurmuştu. 312 de İstanbul'a geldiğim zaman ilk aldığım kitap Leon Cahun'un Tarih'i olmuştu. Bu kitap adeta Pan-Türkizm mefkuresini teşvik etmek üzere yazılmış gibidir. O zaman Hüseyinzade Ali Bey'le temas ederek, Türkçülük hakkındaki kanaatlerini öğreniyordum” (Gökalp 1976d: 10).

Buradan hareketle dönemin önemli isimleri ve eserleri Gökalp'in Türkçülük fikrini sistematik hale getirmesinde belirleyici rol oynamıştır. Ayrıca Gökalp'in Türkçülüğü sadece siyasi veya ideolojik bir yönelim değil, aynı zamanda kültürel, dilsel ve estetik bir bütünlük içinde değerlendirdiğini gösterir. Gökalp, Türkçülüğü tarihi kökleri olan, kurumlar ve kişiler aracılığıyla şekillenmiş bir düşünce olarak görür. Ahmet Vefik Paşa'nın ilmi ve kültürel katkılarını örnek vererek Türkçülüğün Tanzimat sonrası entelektüel temellerini ortaya koyar. Bu bağlamda Gökalp'in Türkçülük çizgisi, bir yönü ile Osmanlı'nın son dönemine uzanan tarihsel bir sürekliliği yansıtmaktadır.

Ziya Gökalp, II. Abdülhamit döneminde Türkçülük fikrinin çeşitli engellerle karşılaştığını da eklemektedir. Bu engellemelerin arkasında yatan nedenler, dönemin siyasal, sosyal ve kültürel koşullarıyla doğrudan ilişkilidir. Gökalp'e göre, II. Abdülhamit merkezîyetçi ve Osmanlıcı bir yaklaşım benimsediği için, çok uluslu yapıyı tehdit edecek her türlü etnik temelli ideolojiye mesafeli durmuştur. Bu çerçevede Türkçülük de imparatorluk bütünlüğünü zedeleyebilecek bir düşünce olarak görülmüş ve baskılanmıştır. Ziya Gökalp, Türkçülük düşüncesinin gelişiminde Mirza Fethali Ahundov ve İsmail Gaspıralı'yı iki öncü figür olarak değerlendirmekteydi. Ona göre, bu iki isim yalnızca düşünsel değil, aynı zamanda kültürel ve pratik alanda da önemli katkılarda bulunuyordu. Özellikle Gaspıralı'nın “Dilde, fikirde, işte birlik” ilkesi, Gökalp'in Türkçülük anlayışının temel taşlarından biri hâline gelmiştir. Gökalp, bu dönemde Türkçülüğün yalnızca bir düşünce akımı olmanın ötesine geçerek bir uyanış sürecine girdiğini savunmaktaydı. Ona göre, II. Abdülhamit iktidarının sonlarına doğru İstanbul'da Türkçü fikirlerin yeniden canlanması ve belirli çevrelerde yankı

bulması, bu fikri uyanışın önemli bir göstergesiydi. Özellikle Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç eden Türk aydınlarının, Türkçülük düşüncesinin gelişiminde belirleyici bir rol oynadığı düşüncesindeydi. Bu aydınlar, sahip oldukları kültürel ve entelektüel birikimle İstanbul'daki fikir hayatını önemli ölçüde etkiliyordu (Gökalp 1976e: 5). Feroz Ahmad (2010: 83), Türk Yurdu dergisinde milliyetçilik fikri yönünde artan bir bilinçlenme olsa da iktidar da İTC'nin bulunduğu bu sıralarda devletin Pan-İslamizm ve Osmanlıcılık düşüncesini desteklediğini belirtmektedir. Ahmad'a göre, Müslüman ahali milliyetçilik yerine dini dayanışmadan ve halifeden gelebilecek dini çağrılarının etkisindeydi (Ahmad 2010: 83-84).

Ziya Gökalp, İslamcılık ve Osmanlıcılık ideolojilerinin Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal yapısındaki çözülmeyle durdurulmada yetersiz kaldığını düşünen genç kuşakların, yeni ve milli bir mefkûre arayışına girdiklerini belirtmiştir. Bu bağlamda, Gökalp'in kaleme aldığı "Turan" manzumesi, söz konusu arayışın ilk güçlü ifadesi olarak değerlendirilmiştir. Gökalp, bu şiirin sadece bir edebi metin olmadığını, aynı zamanda Türkçülük düşüncesinin temel ilkelerini barındıran bir ideolojik çıkış noktası olduğunu vurgular. Kendi ifadesiyle, "Turan" manzumesi bu milli ideolojinin ilk kıvılcımdır; sonrasında ise bu şiirdeki esasları sistematik biçimde açıklama ve temellendirme çabasına girişmiştir (Gökalp 1977a: 45). Bu durum Gökalp'in Türkçülük arayışını giderek sistematik bir hale getirmiştir.

Ziya Gökalp, Türkçülük düşüncesini "milli kimlik, kültür ve devlet" kavramı etrafında sistemleştirmiş ve bu düşünce yapısını hem eserlerinde hem de yazılarında açıkça ifade etmiştir. Özellikle Türkçülüğün Esasları adlı eserinde, dil, kültür, din ve ahlâk ekseninde milli birlik vurgusu yaparak, modern Türkiye'nin ideolojisini kurumsallaştırmaya çalışmıştır. Zira Gökalp'in millileşmeyi tedrici bir modernleşme davası olarak tasarlama gayreti Türkçülüğün Esasları adlı eserinde olgunlaşır (Bora, 2017: 204). Bu bağlamda Gökalp, millileşmenin ilk merhelesi olarak Türkçede sadeleşmeyi şu şekilde savunmuştur, "Türkçeyi ıslah için bu lisandan bütün Arabi ve Farsî kelimeleri değil, umum Arabi ve Farsî kaideleri atmak. Arabi ve Farsî kelimelerden de Türkçesi olanları terk ederek, Türkçe bulunmayanları lisanda ibka etmek" (Gökalp 1976f: 9). Ziya Gökalp'e göre bir millet, kendi milli kültürünü inşa etmek ya da yeniden keşfetmek için tarihi süreçte mensubu olduğu medeniyetlerden miras kalan unsurları gözden geçirmek zorundadır. Bu süreçte, geçmişten gelen geleneklerin hangilerinin işlevini yitirdiği hangilerinin ise hâlen etkili kurumlar hâlini aldığı ayırt edilmelidir. Gökalp, işlevsiz ve çağın gerisinde kalan unsurların terk edilmesi, yalnızca toplumun yapısında kurumsallaşmış olanların benimsenmesi gerektiğini savunur (Gökalp 1981a: 31).

Ziya Gökalp'in Türkçülük düşüncesini savunmaya başlaması, Osmanlı Devleti'nin Türklüğe ve Türklere yönelik dışlayıcı tutumunun yarattığı koşullar etkili olmuştur. O, Osmanlılık idealinin Türklüğü ikinci plana ittiğini ve etnik kökenin değil devlete sadakatin ön planda olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla devletin bu şekilde ortak kültür üzerinden yeni bir kimlik oluşturmak istediğini ileri sürmüştür. Bu anlayış Ziya Gökalp'in Türkçülük tezine

zıt bir yaklaşımdı. Gökalp, Osmanlı kimliğinin Türklüğü bastırıldığı ve Türklerin kendi milli kimliğini inşa etme sürecini yakalamadığı görüşündeydi. Gökalp, Türklüğün neden gelişmediğini ve Osmanlı üst kimliği altında nasıl baskılandığını şu sözlerle vurgulamıştır:

“Anâsır-ı muhtelifeden seçilen Acemi Oğlanlar, üç okuldan birine verilerek eğitilir ve ırk özelliklerinden sıyrılarak manevî bir Osmanlı kimliği kazanırlardı. Bu şekilde yetişenler, Türk ırkı da dâhil olmak üzere tüm unsurların üstünde, yeni ve yüce bir Osmanlı milleti oluşturlardı. Osmanlı modeli, Türk modelinden tamamen farklıydı. Türk kalanlar Osmanlı olamaz, Osmanlı olanlar ise artık Türk sayılmazdı. Devlet hayatına katılan seçkin gençler -hangi unsurdan olursa olsun- Osmanlılaşmakta idi. Ancak bu, Türkleşmek demek değildi. Türkler de diğer unsurlar gibi Osmanlılaşmak zorundaydı. Hâkim unsur artık Türkler değil, Osmanlılardı” (Gökalp 1976g: 56-57).

Burada Türk kimliğinin bir ailenin gölgesinde kaldığı vurgusu yapılmaktadır. Yani Türklüğün bir nevi asimilasyona uğratıldığı eleştirisi ağır basmaktadır.

Ziya Gökalp, Osmanlılık adı altında Türklüğün bastırıldığı ve bundan ötürü ulus kimliğinin gelişemediğini savunmaktadır. Ona göre Osmanlı Devleti’nde Türklüğün geride bırakılması, toplumsal yapıda köklü bir ayrışmaya neden olmuştur. Bu ayrışma, yalnızca etnik düzeyde değil; dil, edebiyat, sanat, ahlak ve din anlayışı gibi kültürel alanlarda da kendini göstermiştir. Gökalp, bu durumu şu şekilde özetlemiştir: “...memleketimizde yan yana olarak iki lisan, iki vezin, iki edebiyat, iki musiki, iki bedî’, iki ahlak, iki felsefe hatta iki türlü din telakkisi ve iktisat telakkisi vücuda geldi.” Bu ifadeyle, birliğin ve toplumsal bütünlüğün sağlanmasının ancak milli kimliğin, yani Türk kimliğinin merkezde yer almasıyla mümkün olabileceğini vurgulamıştır (Gökalp 1977: 45). Nitekim Gökalp, Osmanlı Devleti’nde Türklerin bilinçli bir şekilde asimile edildiğini vurgular. Özellikle devlet içerisinde yer alan “efendi” sınıfı tarafından bu görevin yerine getirildiğini belirtmiştir. O, Osmanlı yönetici sınıfının Türklüğe yönelik yaklaşımını eleştirel bir bakışla değerlendirmekteydi. Ona göre, bu sınıfın amacı, Anadolu ve çevresine dağılmış Türk topluluklarını birleştirmek ya da Türkleştirmek değil, onları komşu Müslüman veya gayrimüslim halklara kültürel olarak ilhak etmektir. Gökalp, Rumeli’deki Türklerin Arnavut; Suriye ve Irak’taki Türklerin Arap; güney illerindekini Kürt; Karadeniz kıyılarındakilerin ise Laz olarak değerlendirildiğini ifade eder. Hatta Girit ve diğer Akdeniz adalarında yaşayan Türklerin, Müslümanlaşmış Yunanlılar gibi görüldüğünü dile getirir. Gökalp, Osmanlı yönetiminin Türklere yönelik asimilasyoncu tavrını şu şekilde eleştirmiştir, “Türk halkı başka milletleri asimile etmeye çalışırken, Osmanlı efendileri Türklerin başka milletler içinde erimesine zemin hazırlamıştır” (Gökalp 1980b: 34). Bu düşünce aslında Gökalp’in Türkcülük düşüncesinin temel dayanaklarından biridir. Ona göre, Türklük ancak halkın değerleriyle, kültürüyle ve ortak mefkûresiyle korunabilir ve güçlendirilebilir. O, milli birliğin sağlanması için Türk kimliğinin bastırılması değil, aksine ortaya çıkarılması ve güçlendirilmesi gerektiğini düşünmüştür.

İslamcılık ve Osmanlıcılık Düşüncesinden Türkçülük Tezine: Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, Türk ailesi çocuğunu hem milli hem dini hem de çağdaş değerlerle donatılmasını savunmuştur. Ona göre ideal bir terbiye sistemi yani eğitimi üç temel unsurdan oluşmalıydı. Bunlar: Türk terbiyesi (milli kimlik), İslâm terbiyesi (dini kimlik) ve asır terbiyesi (çağdaşlık). Bu anlayış, Gökalp'in Türkçülük düşüncesi içinde milli kimliği dini ve evrensel değerlerle harmanlayan sentezci yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu görüş, onun Türkçülük anlayışının yalnızca etnik ya da kültürel bir yönelim olmadığını, aynı zamanda dini ve modern unsurları da kapsayan bütüncül bir milli kimlik inşası olduğunu göstermektedir (Gökalp 1981b: 13).

Sonuç

Türk düşünce dünyasının önemli isimlerinden biri olan Ziya Gökalp'in İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük tezlerine dair yapılan bu çalışmada, dönemin siyasal, toplumsal ve kültürel dinamikleri dikkate alınarak değerlendirme yapılmıştır. Bu çalışma bir yönü ile Ziya Gökalp'in çocukluk, gençlik ve yaşlılık dönemi olarak görülebilir. Çünkü burada üç farklı Ziya Gökalp ile karşılaşırız.

Ziya Gökalp, modern Türk düşünce tarihinin önemli simalarından biri olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sürecine tanıklık etmiş ve bu süreçte bir milletin nasıl yeniden inşa edilebileceğine dair kapsamlı bir fikir sistemi ortaya koymuştur. Onun düşünce sistematiği; İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük arasında yaşanan entelektüel tartışmaların merkezinde yer alır. Gökalp, bu üç ideolojiye karşı belirli bir mesafe ve eleştirel bakış açısıyla yaklaşırken, nihayetinde Türkçülüğü sistemli ve sosyolojik temellere dayalı bir milliyetçilik anlayışı çerçevesinde savunmuştur.

İslamcılık Gökalp'in gençlik döneminde üzerinde ciddi şekilde düşündüğü ve kısmen benimsediği bir fikirdir. İslam'ın toplumsal yapıya etkisi, ahlaki ve hukuki düzenlemeleri gibi yönleri onun sosyolojik ilgisini çekmiştir. Ancak Gökalp, İslamcılığın modernleşme sürecine entegre olamadığını, ümmetçi yapının millet inşasına katkı sunmaktan çok engelleyici bir rol üstlendiğini düşünmüştür. Bu noktada İslam'ı bireysel ve toplumsal ahlaki değerler bağlamında önemli bulurken, onu bir siyasi birlik modeli olarak ele almayı reddetmiştir. "Din vicdan işi, milliyet sosyal bir hakikattir" düşüncesi, onun bu ayrımı netleştirmesinin göstergesidir. Aslında Gökalp, dinin çağdaş sisteme dâhil edilmesini savunmuştur. Bütün bunlara rağmen dini değerlere arasında mesafe koymamıştır.

Gökalp'in Osmanlıcılık anlayışı iki aşamadan geçerek son halini bulmuştur. O, ideolojik bir arayışta olmadığı sıralarda Osmanlı Devleti'nin bütün unsurları birleştirici bir güce sahip olması gerektiğini savunuyordu. Dolayısıyla Milliyetçilik ve Türkçülük gibi düşüncelerin etkisinde olmadığı bir dönemde böyle düşünmesi gayet doğal idi. Diyarbakır'da bulunduğu yıllarda, Gökalp milliyetçilik düşüncesinden uzak durmuş ve farklı etnik ve kültürel özelliklere sahip toplumların bir arada barış içinde yaşayabileceğine inanmıştır. Ona

göre, bu bir arada yaşamı mümkün kılacak en uygun ideoloji Osmanlılık düşüncesidir. Ziya Gökalp, bunu devletin ayakta kalabilmesi için yürüttüğü bir denge politikası olarak görmekteydi. Ancak bu ideolojinin, etnik ve dini aidiyetlerin yükseldiği bir dönemde imparatorluğun bütünlüğünü sağlamakta yetersiz kaldığını tespit etmiştir. Osmanlılığın, tüm unsurları aynı çatı altında birleştirme idealinin pratikte karşılık bulmadığını; aksine Türk unsurunun geri planda bırakıldığı, çoğu zaman bilinçli bir asimilasyon politikasına maruz kaldığını ileri sürmüştür. Bu durum, Gökalp'in Osmanlılığı eleştirmesine ve milli kimliğin önceliklendirilmesi gerektiği düşüncesine yönelmesine neden olmuştur.

Ziya Gökalp'in düşünsel evriminin nihai durağı Türkçülüktür. Ona göre Türkçülük, ne yalnızca ırki bir anlayışı ne de sadece kültürel bir birlikteliği ifade eder. Ziya Gökalp'e göre Türkçülük, sosyolojik bir perspektifle ele alındığında; ortak bir dil, tarih, kültür ve ülkü etrafında birleşmiş bir millî toplumun inşasını hedefler. Gökalp, millet kavramını dilde, fikirde, işte birlik formülüyle özetlemiş; bu birliğin sağlanabilmesi için halk kültürü ile yüksek kültürü bir araya getirerek sentezleme gayesi taşımıştır. Onun Türkçülüğü, ırk temelli değil kültür temellidir; Batı'nın pozitivist bilim anlayışıyla uyumlu, ama aynı zamanda geleneksel değerlere de bağlı bir modern milliyetçilik modelidir.

Gökalp'in üç fikir akımı karşısındaki konumlanması, dönemin sosyo-politik bağlamı içinde anlam kazanır. Osmanlılık ve İslamcılık, dağılmakta olan imparatorluğu kurtarma çabalarının ideolojik dayanakları olarak öne çıkarken, Türkçülük, bu çöküşe karşı bir yeniden doğuş projesi olarak Gökalp tarafından sistemleştirilmiştir. Gökalp'in Türkçülük anlayışı, yalnızca siyasi bağımsızlıkla sınırlı değildir; aynı zamanda kültürel, ekonomik ve zihinsel alanlarda da tam bir bağımsızlığın inşasını amaçlayan bütüncül bir ideolojik çerçeve sunar.

Kaynakça

- Ahmad, Faroz. 2010. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (Çev. Sedat Cem Karadeli), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akpınar, Turgut. 1989. "Ziya Gökalp Hakkında Dinsizlik İddiaları ve Nedenleri". *Tarih ve Toplum*, 61: 45-49.
- Altın, Hamza 2010. "Ziya Gökalp'in Eğitim Tarihimiz Açısından Önemi". *History Studies*, 2(2): 494-509.
- Aslanmirza, B. 2021. *İttihat ve Terakki'nin Kızıl Konak Evrakı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. 1969. *Ziya Gökalp*. Ankara: Yeni Matbaa.
- Beyatlı, Yahya Kemal. 1992. *Yaşamı Sanatı Yapıtlarından Seçmeler*. (Der. Muzaffer Uyguner), İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Bilgin, Funda Arslan. 2020. "Ziya Gökalp ve Batı Algısı". *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 4(1): 100-112.
- Bora, Tanıl. 2017. *Cereyanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakmak, Zeynep. 2025. "Ziya Gökalp-Bilinmeyen Yazıları, Hakkında Yazılanlar, Tartışmalar, Malta Günleri". *Tezkire Dergisi*, 34(92): 193-204.
- Çelebi, Nuran. 2010. *Türkiye'de Sosyoloji. Türk Sosyologları ve Eserleri 2*, İstanbul: Kitapevi Yayınları.

İslamcılık ve Osmanlıcılık Düşüncesinden Türkçülük Tezine: Ziya Gökalp

- Deniz, Ahmet. 2024. "Diyarbakirli Kimlikler Bağlamında Ziya Gökalp". Doktora Tezi, Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
- Dikmen, Aladdin ve Acet, Mehmet Tahir. 2014. "Dini Düşüncenin Ziya Gökalp Milliyetçiliğine Katkıları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2): 203-226.
- Erişirgil, Mehmet Emin. 1951. *Ziya Gökalp Bir Fikir Adamının Romanı*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Gökalp, Ziya. 1970. *Türkçülüğün Esasları*. (Hzl. Mehmet Kaplan), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Ziya. 1974. *Türk Ahlakı*. (Hzl. Mustafa Görgen), İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- Gökalp, Ziya. 1976. *Makaleler I*. (Hzl. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: Milli Eğitim Basım.
- Gökalp, Ziya. 1976. *Türkçülüğün Esasları*. (Hzl. Mehmet Kaplan). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Ziya. 1976. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. (Hzl. İbrahim Kutluk), Ankara: Emel Matbaacılık.
- Gökalp, Ziya. 1977. *Makaleler IV*. (Hzl. Ferit Ragıp Tuncor), Gündüz Matbaacılık.
- Gökalp, Ziya. 1980. *Makaleler IX*. (Hzl. Şevket Beysanoğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya. 1981. *Makaleler V*. (Hzl. Rıza Kardeş), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya. 1981. *Makaleler VIII*. (Hzl. Ferit Ragıp Tuncor), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya. 1982. *Makaleler VII*. (Hzl. Abdülhaluk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gündüz, Mustafa. 2008. "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri". *Erdem Dergisi*, S 51: 137-170.
- Gürbüz, Zafer. 2023. "Naif Bir Milliyetçi: Ziya Gökalp". *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(20): 2-11.
- Gürsoy, Şahin ve Çapcıoğlu, İhsan. 2006. "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme". *AÜİFD*, 2: 89-98.
- Heyd, Uriel. 1980. *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. (Çev. Cemil Meriç). İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Işıkdöğün, Davut. 2021. "Ziya Gökalp'ın Din ve Dini Terbiye Anlayışı". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29: 380-389.
- İbrahim, Abdülazim. 2022. "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Hukuki Durumu". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1): 63-91.
- İnan, Afet. 1969. *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram. 2013. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak ve Ziya Gökalp". *TYB Akademi*, 3(9): 199-206.
- Kara, İsmail. 1985. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karakaş, Mehmet. 2006. "Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği". *Doğu Batı*, 9(38): 58-75.
- Karakaş, Mehmet, 2008. "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11): 435-476.
- Kaya, Tülay. ve Turhan. Rıdvan. 2012. "Ziya Gökalp'ın Yaşam Öyküsü". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(13): 1-6.

- Koyuncu, Ahmet Ayhan. 2024. "Ziya Gökalp'in İslamcılığa Bakışı". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26 (Özel Sayı): 110-120.
- Metin, Osman. 2024. "Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: İdeoloji, Kimlik ve Kültürün Kesişim Noktaları". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (Özel Sayı): 245-259.
- Safa, Peyami. 1981. *Türk İnkılabına Bakışlar*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Şapolyo, Behnan Enver. 1943. *Ziya Gökalp İttihad ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Tanör, Bülent 2002. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Taş, Kemalettin ve Göksüçukur, Betül. 2019. "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük Fikir Akımları ve Din". *Dini Araştırmalar Dergisi*, 22(56): 463-488.
- Tokluoğlu, Ceylan. 2013. "Ziya Gökalp ve Türkçülük". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(3): 113-139.
- Türkdoğan, Cavit Orhan. 2019. *Türk Sosyolojisinin Günümüz Yönelimleri*. Ankara: Çizgi Kitapevi.
- Tütengil, C. O. 1964. *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*. İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Uçar, F. 2018. "Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkiler". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(10): 81-108.
- Ülken, Hilmi Ziya. 1994. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Vakkasoğlu, Vehbi. 1980. *Tarih Aynasında Ziya Gökalp*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Zelyurt, Mert Kerem. 2024. "Ziya Gökalp'in Türkçülük Anlayışı ve Üçlü Sentez Fikri". *Sosyologca*, 28: 93-105.

